

ЈЕДНО ПОРЕЂЕЊЕ ФОНДА ТУРЦИЗАМА У НИШКОМ КРАЈУ СА СТАЊЕМ У СРПСКОМ ГОВОРУ ПРИЗРЕНА²

У лексичком фонду српских народних говора турцизми чине значајан део. Овом приликом даћемо једно поређење лексема које су у наше говоре ушле преко турског језика а које припадају тематским областима: *људске особине, кућа и покућство* и *одећа, обућа, тканине*. За нишку средину као извор нам је послужио списак који даје проф Недељко Богдановић *Турцизми у савременом народном говору нишког краја*, а за призренски говор обимна и поуздана студија Снежане Петровић *Турцизми у српском призренском говору*. Указаћемо на подударност и неподударност (обличку, значењску, дијалекатску) ових лексема у два изабрана идиома.

Кључне речи: турцизми, нишки говор, призренски говор, људске особине, кућа и покућство, одећа и обућа.

Општи и историјски развој на културном плану подразумева размену различитих искустава која се преко језика преносе из народа у народ, премошћавајући тако географске раздаљине, временске дистанце, различите полазне основе техничке развијености, знања, умења (наука, уметност, вештине).

Природно је да информације теку од развијенијих социјалних нивоа ка нижима, од сложенијих култура ка примитивнијима, од већег народа мањем, од снажније развијеног ка мање развијеним. Разуме се, пут може бити и обрнут, па да се у мањој средини стекну знања (медицинска, техничка и др.), којим се сложеније културе могу обогатити. Говорне средине српског народа током историје доживљавале су различите утицаје и сви су се они уграђивали у духовну и материјалну културу његову.

Познати су периоди када је са једне или друге стране српски народ богаћен тековинама уметности, технике, кулинарства, одевања или градитељства,

¹ tanja77nis@gmail.com

² Рад је настао у овиру пројекта 178020 Дијалектолошка истраживања српског језичког простора, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

насталих у другим срединама и другим народима – разумљиво, преношеним преко других језика. За подручје српског језика необично је значајан утицај који је стигао преко турског језика, вероватно понајвише у деценијама вишевековног ропства. У појединим културним сегментима данас се чак и основни појмови именују терминима оријенталног порекла, најчешће називаним турцизмима.

За посебне студије је проучавање који су то региони, географски или социјални, са већим лексичким фондом турцизама, затим, које су то гране привреде, технике, културе, народног живота... обележене или обојене лексиком коју подразумевамо под турцизмима (ту се укључују и османизми, арабизми, као и речи персијског порекла).

Ми смо у прилици да упоређујући фондове турцизама у двама нама блиским срединама, потражимо какав је однос тих фондова у говорима Ниша и Призрена, двају царских градова са тла призренско-тимочких говора, које се области њима покривају; какве се евентуалне сличности или разлике показују кад се ти фондови упореде. За нишку средину као извор нам је послужио списак који даје проф Недељко Богдановић *Турцизми у савременом народном говору нишког краја*, а за призренски говор обимна и поуздана студија Снежане Петровић *Турцизми у српском призренском говору*, настала на основу *Збирке речи из Призрена* Димитрија Чемерикића, која се у рукопису чува у Институту за српски језик САНУ.

У раду нећемо настојати да упоредимо (ни приближно) све дате турцизме, иако смо уверени и у њихов високи проценат у лексичком фонду ових средина, и у фреквенцију употребе, а и у чињеницу да су они и даље значајно заступљени у савременој комуникацији. Указаћемо на:

- а) подударност
- б) неподударност – значењску, формалну, дијалекатску.

Примера ради узећемо теме: *људске особине, кућа и покућство и оде-ло, обућа, тканине*.

Људске особине

Лексеме које се јављају и у нишком и у призренском говору³:

аздише, алис, бећар / беч'ар, будала, дембел / дембел', забњн / забун, зевзек, намћор, тишман, резии / резил', резилък / резилльк, сакат, ћелав / ч'ел', ћелеш / ч'ел'еш, ћорав / ч'ор, ћоса, ћосав / ч'ос(е), угурсуз, узун, уј, ујгун, укубет, ценабет / џ'енабет, шебек, шерет / шер, шкембат, шишман.

Морфолошку и семантичку неподударност налазимо у вези са лексемом *аџамија* (тур. *асати*). У нишком говору то је именица мушког рода са значењем „лола, распусник“, а у призренском непроменљиви придев који знач „млад, неук, неискусан, невешт“.

³ При навођењу лексема које се јављају и у нишком и у призренском говору апстраховаћемо разлику у палаталности консонаната *ч, џ, л* у говору Призрена.

Лексеме које се јављају у нишком говору:

аветан („пропао у лицу, огрубела лица, страшан“), *ајмана* („покварењак“), *аламан* („необузданко“), *алапача*, *баксуз*, *батлија* („срећник, срећан човек и онај ко другој доноси срећу“), *бекрија*, *билмез*, *будалес*, *галамџија*, *гуланфер*, *дибер*, *душман* / *душманин*, *завалија* („јадник, бедник“), *зевзечи се*, *каваџија*, *калаштура*, *караклиш* („црноок“), *ковриав*, *лакрдијаш*, *лармаџија*, *мъмуран*, *мангуп*, *манит*, *мераклија*, *мурдар*, *муфљуз*, *наћордисан* („осиљен“), *папучар*, *раскалашен*, *распекмежен*, *резили се*, *сакати*, *торлак* („особа која говори мешавином више језика, који не говори чистим језиком“), *торлачи* („говори помешано“), *ћелча*, *ћелавко*, *ћопав*, *ћопша*, *ћопавко*, *ћорча*, *ћорша*, *чакарес*, *чувутин* („чест надимак за опака човека“), *џамбас*, *џуџа*, *џуџав*, *шашав*, *шегачи се*, *шугав*.

Лексеме које се јављају у призренском говору:

абдал, *азгън*, *ајерл’ија*, *ајерсџ*, *ајлаз*, *аклак*, *ајнаџ’ија*, *ајта*, *алч’ак*, *амакљк*, *арамија*, *аслан*, *асъл*, *афиф*, *аџ’аип*, *бабаџ’ан*, *бајалдише*, *бајмак*, *банга*, *батак*, *батал-бојл’ија*, *беана*, *бербат*, *бозгун*, *бозда*, *весвеса*, *гамсџ*, *гарипа*, *дел’и*, *дел’иканл’ија*, *дел’ипала*, *див*, *диванија*, *диџтабан*, *едепсџ*, *ел’ач’*, *ербап*, *зенгин*, *зунта*, *ил’ет*, *имансџ*, *ич’и* *јузл’ија*, *јаланџ’ија*, *јарамаз*, *језитка*, *јордам*, *кабајет*, *кабил’*, *каил’*, *калт*, *калпазан*, *кич’ик* *бојл’ија*, *кодож*, *кокоз*, *копук*, *кџзгън*, *кџздише*, *кџљк*, *кџптија*, *локмаџ’ија*, *мазбата*, *марифет*, *мејтепл’ија*, *мизевир*, *мукајет*, *нал’ет*, *нам*, *намсџ*, *нурсуз*, *овардар*, *ор*, *палабиџ’икл’ија*, *пач’*, *пезевенк*, *пис*, *пишкин*, *пушт*, *разија*, *рсџ*, *сабор*, *саглам*, *сафра*, *серсем*, *сирт’ик*, *тевеч’ел’ија*, *тел’еф*, *титиз*, *токмак*, *топал*, *туаф*, *туткун*, *ч’ескин*, *ч’еф*, *ч’ибар*, *факир*, *фодул*, *ч’апкун*, *ч’ел’ебија*, *ч’ифтел’ија*, *ч’ириџ*, *ч’олак*, *шакија*, *шашија*, *шашкън*.

Кућа и покућство

Лексеме које се јављају и у нишком и у призренском говору:

аван, *бакрач* / *бакрач’*, *дивана* / *диванана*, *дирек*, *долап*, *дувар*, *душек* / *дишек*, *дишек*, *душек*, *ћерћеф* / *џ’ерџ’еф*, *ћугум* / *џ’угум*, *зембил* / *зембил’*, *ибрик*, *јатак* („постеља“), *јестџ* / *јастак*, *јорган*, *казан*, *калкан*, *капак*, *конак*, *кубе* / *кибе*, *кутија*, *лампа* / *ламба*, *леген*, *мутвак*, *мушама* / *мишема*, *олук*, *оџак* / *оџ’ак*, *пачавра* / *пач’авра*, *пенџе*, *пенџер* / *пенџ’ера*, *пешир* / *пешч’ир*, *сандџк*, *сач* / *сач’*, *саџак* / *сач’ак*, *синија*, *совра* / *софра*, *синџир* / *синџ’ир*, *срча* / *срч’а*, *сунђер* / *сунџ’ер*, *тенџера* / *тенџ’ера*, *тепсија*, *теразије* / *терезије*, *тестија*, *тугла* / *тулга*, *ћеремида* / *ч’ерамида*, *ћеса* / *ч’еса*, *ћерпич* / *ч’ерпич’*, *ћош*, *ћоше*, *ћошка*, *ћишџк* / *ч’уше*, *ћумез* / *ч’умез*, *ћунак*, *ћунче* / *ч’унк*, *ч’унџк*, *ћуп* / *чуп*, *ћускија* / *ч’ускија*, *венер* / *фенер*, *вилџан* / *филиџ’ан*, *вуруна* / *фурна*, *чадор* / *ч’адър*, *ч’адр*, *ч’адар*, *чанак* / *ч’анак*, *чардак* / *ч’ардак*, *чатмара* / *ч’атма*, *чекрк* / *ч’екрк*, *чершав* / *ч’аршаф*, *чешма* / *ч’ешма*, *чивилџк* / *ч’ивилџк*, *чутора*, *чуториџа* / *ч’утура*, *шиндра*, *шише*.

Иако припадају истој тематској групи, лексеме *душема* у нишком, односно *дишема* / *дйшема* у призренском говору семантички се не подударају у потпуности. Потичу од турског дијалекатског облика **düşeme / döşeme* са основним значењем „простирка“ (Петровић 2012: 118). У готово свим балканским језицима овим турцизмом се именује „под од дасака, у кући или у колима“, а тако је и у говору Ниша и околине. У призренском говору то је једно од секундарних значења ове лексеме. Основна семантика лексеме *дишема*, и њеног фонетског лика *дйшема* културолошки је условљена. У Чемерицићевој збирци налазимо конкретизована значења: „прекривач од две поле спојен чипком од свиле и памука разних боја, за покривање колевке; прекривач за прекривање сандука са невестинском спремом и даровима; кончани убрус којим невеста брише ноге младожењеним укућанима пошто их у прву среду увече по венчању опере; врста бошче у коју се увијају невестине ствари кад она, с времена на време, иде у свој род у госте“.

Семантичку диференцијацију региструјемо и код лексеме *марама* (тур. дијал. *marama*), која је у Призрену задржала своју примарну семантику: „пешкир који служи за брисање после умивања“. Код Шкаљића „убрус, ручник, пешкир“ (Škaljić 1966: 441). У нишком говору, пак, преовлађује секундарна семантика „четвртасти комад тканине којим жене повезују главу“, и на основу тога ову реч сврставамо у категорију *Одећа, обућа тканине*. И овде је познато *марамче*, које служи искључиво брисању.

Интересантна је лексема *сантрач* (тур. *santranç*). У Шкаљићевом речнику дефинисана је на следећи начин: „1. игра шах; 2. ограда, околица, оквир (око бунара, око гроба и сл.); 3. шара на коцке; 4. доња даска у ступе за ваљање сукна.“ У нишком корпусу турцизама који смо користили овом приликом, уз лексему *сантрач* аутор је прецизно забележио њена значења: „поред ограде на бунару, ова реч у Б (прим. аут. Бучуму) значи и назив ножу којим се чисте папци говедима пре но што ће се потковати“ (Богдановић 1978: 159). Оваква значења турцизам *сантрач* сврставају у тематску целину *Кућа и покућство*. У Призрену се ова лексема јавља у лику *сантарач*’ и значи „врста платна код кога су и основа и потка од памука у две или више боја...“. У овом случају долази до семантичке спецификације и сужавања значења, које је мотивисано шаром, на карирано платно, што овај призренски турцизам квалификује у друго лексичко поље, односно у тематску целину *Одећа, обућа, тканине*.

Лексеме које се јављају у нишком говору:

амбар, баглама, баскија, бичкија, бунар, вуруна, ђувек („земљана посуда“), *казаница* („просторија у којој је смештен ракијски казан“), *канта, капија, макара, мандал, мангала, маша, машице, мердиван, мертек, отоман, ојаклија, сачмалија, сећија, тараба, ћебе, ћилим, чинија, чокан, чоканче, џезва, џезвица*.

Овај списак допунићемо неким турцизмима из *Речника Каменице код Ниша*: *далап, долма, ђуђум, зејтинлица, ђунка, ђурдија, ђурдика, ђурдиче*.

Лексеме које се јављају у призренском говору:

авл'ија, ајат, аралџк, аранија, атула, багрдак, бадана, баскија, бац'а, баш, бинаја, бинљк, бунар, бурма, дибек, дишек, дишекљк, дурац'ак, емзик, ендек, ерендија, зарф, ирам, иц'ерка, јан, јапија, јуклук, канц'а, капиц'ик, кат, кафез, кондише, кофа, курна, л'еген, л'енц'ермаша, мемишана, мертек, миндер, мосандра, мумаказе, мумлук, оклагија, памтур, пенц'ера, пенц'ерл'ија, перде, пеиштемал', постакија, поч'е, раф, реза, саан, салдрма, сандал'ија, саплак, сатър, сац'ајак, сел'амљк, сѝрме, софра-без, спармач'е, сърџк, тава, таванка, тагар, танур, тапа, тарабозан, тенеч'а, тулум, фак, ферач', финц'ан, фитил'-ламба, фрч'а, фуч'ија, ч'агрталџк, ч'енеф, ч'епеньк, ч'ерч'иво, ч'ил'ер, ч'ириш, ч'акмак, ч'екмец'е, ч'ерга, ц'ам, ц'ердек, ц'ериз, шадрван, шандан, шил'те.

У говору Призрена, поред основног, општепознатог значења и у савременом српском језику, лексема *кафез* означава још и „решеткасте преграде на прозорима“, а *канц'а*, у пренесеном значењу, „гвоздену напругу за затварање врата“.

Одело, обућа, тканине

Лексеме које се јављају и у нишком и у призренском говору:

антерија, гајтан, ђердан / ц'ердан, ибришим, јака, јелек, јелече / јел'ек, калчуне / калч'ина, кондуре („груба гумена обућа“) / кондура, копча / копч'а, кушак, нануле / наљна, памук, памуклија, папуче, попуче / папуч'а, пул, пулка / пул, торба, учкур / уч'курлук, черапа / ч'арапа, чешире / ч'акшире, чизма / ч'изма, чоја / ч'оа, цубе / ц'убе, шал, шалваре, шамија, ширит.

Лексеме које се јављају у нишком говору:

долама, јапунце, колак, марама, ћелеш, ћулавче, ћурдија, шајкача.

У нишкој околини срећемо деминутивне облике: *антерика, антериче, вутарка*, што потврђује и *Речник Каменице*. У овом речнику налазимо и лексеме: *басмо, демије, шајак*.

Лексеме које се јављају у призренском говору:

алац'а, аре, астар, атлаз, басма, бич'имл'ија, бич'имсџ, бошч'а, бујумбаг, верем-памук, видело, голсуз, дамаска, деве роган, дегрмија, диба, дизбага, дизга, димије, диџме, докума, ц'угузлук, измир, јазљк, јарџм-путине, јеменија, јумбасма, кабут без, кал'емч'арка, калтак, караване, каук, кафтанл'ија, кеч'е, кијафет, клабодан, колч'ак, конц', копоран, крма, кутнија, ластика, л'ел'ија, л'аур, мафез, мермер-шај, местије, минтан, муац'ер-басма, отоз, пафта, пач'а, перваз, тириц'ик, пѝскѝл', роган, руба, салтамарка, самур калтак, сантарач', сарџк, сафтијан, сел'бен, сетре, талаган, тараболоз, тепелџк, терл'ик, тестемел', тире, тѝл'бен, токат, топук, тунуз, тура, турбан, ферец'а, фермене, фес, ч'емер, ч'енар, ч'урк, ч'ембер, ч'епкен, ч'ил'е, ц'амфес, ц'езија, ц'емедан.

Компаративни преглед турцизама у нишком и призренском говору, сведен на три семантичке групе, показује, пре свега, доминацију турцизама у српском призренском говору у односу на нишки говор. Позајмљенице из турског језика, не само да су фреквентне, већ су и облички ближе изворном језику, односно дијалекту из којег су преузете (западнорумелијски турски говори). Такво лексичко стање је, пре свега, историјски, а потом и културолошки условљено. Један од разлога је и тај што материјал, коришћен у овом раду, датира из треће деценије XX века, док је попис турцизама у нишком говору у који смо имали увид урађен готово пола века касније, с циљем да испита „колико у лексичком фонду обичног човека’ има остатака турског језичког утицаја на сто година после ослобођења од Турака“ (Богдановић 1978: 157) и далеко је сиромашнији од обимне студије турцизама у призренском говору. Квантитативно несразмерни однос пописа турцизама у ова два говора још један је од разлога њихове веће фреквентности у Призрену.

Корпус турцизама могао би се допунити анекдотним речницима који обично прате књижевна дела са тематиком из оних социјалних региона који су обележени овом лексиком, какав је, на пример, *Речник Сремчевог Ниша* Властимира Јовановића или *Речних страних и мање познатих речи у „Калчиним причама“* Надежде Петровић. С обзиром на то да ове збирке речи турског порекла прате тематику књижевних дела с краја XIX века, онда би сравњење са турцизмима из Чемерицићеве збирке из Призрена било релевантније.

На основу компаративног сагледавања одабране грађе можемо истаћи да је одређени број лексема из турског језика актуелан и у савременом српском језику. Оне су се фонетском и морфолошком структуром уклопиле у наш језик и постале саставни део свакодневног вокабулара. Такве су на пример: *бунар, бурма, душек, кавез, кофа, јастук, јорган, лампа, олуц, оцак, сунђер, ћебе, ћилим, чаршав, чесма, чинија, чивилук*, итд. Наведени примери нам указују на то да су опстале оне речи којима се именују реалије везане за кућу и покућство, и у оквиру те тематске целине има највише подударана у нишком и призренском говору.

Велики број речи ишчезао је из употребе заједно са реалијама које су означавале, а изван број се може сврстати у етно-историјске позајмљенице, с обзиром на то да припадају одређеним семантичким областима. Такав је случај са називима за одећу, обућу и тканине, јер се мода, свакако, најбрже мења, а са њом и лексички слој који је прати.

И за именовање човека и његових особина све су мање у употреби некадашњи турцизми, али се и данас понеки користе: *баксуз, бекрија, будала, галамџија, зевзек, намћор, мангуп*. Међутим, из фонда призренских турцизама у овој категорији готово да нема оних који данас чине саставни део лексичког система призренско-јужноморавских говора, највероватније због тога што својом фонетском и морфолошком структуром одражавају специфичне дијалекатске особине локалног турског говора.

Речи преузете из турског језика фонетски и морфолошки су се углавном прилагодили језичким особеностима средине у којој се користе и дијалекатски су обојени.⁴ Лексика усвојена из турског и преко турског језика у призренском говору има своја препознатљива дијалекатска обележја: постојање фонеме *ii* у вокалском систему, изједначавање африката *ħ* и *ḥ* са *ç* и *ç̣* и њихов умекшан изговор⁵, као и палатални изговор сонанта *l* испред вокала предњег реда, односно *l' < l̥* у свим позицијама. По свим наведеним особинама, које чине специфична обележја призренског идиома, турцизми из Призрена фонетски се веома разликују од ликова у нишком говору. На морфолошком плану нема значајнијих одступања. Неподударност на семантичком нивоу посебно смо коментарисали у самом раду.

У социјалним срединама у којима је турски утицај био најдужи и најинтензивнији, а то су југ Србије и Косово, неминован је уплив турског језика, који је најизраженији у домену лексике. Турцизми су продрли у готово све сфере људске делатности и живота. Једну групу чине културноисторијске позајмљенице, које означавају нове реалије и појмове прихваћене доласком османске цивилизације на Балкан, а везане су за занатство, трговину, друштвени живот, као и за државни и војни систем. У другу групу спадају етно-историјске позајмљенице, које не означавају сасвим нове појмове и припадају различитим семантичким областима (сродство, делови тела, особине, природне појаве и сл.), што доводи до стварања синонима са аутохтоном лексиком (Петровић 2012: 356). Дуготрајан контакт два народа и њихових језика оставио је дубоког трага на државни, друштвени, привредни развој, као и на културни и свакодневни живот српског народа, а самим тим и на лексичку структуру наших дијалеката јер је свака новина или промена праћена увођењем нових речи, које су временом постале саставни део нашег лексичког система.

Литература

- Богдановић Н. 1978: Турцизми у савременом народном говору нишког краја, *Нишки зборник* 6, Ниш, 157–159.
- Букумирућ М. 2006. Терминологија куће и покућства у северној Метохији, *СДЗб* LIII, Београд, 375–548.
- Вукићевић М. 1996: Турцизми у називама покућства у говору Приштине и њене околине, О лексичким позајмљеницама, Суботица – Београд, 267–275.
- Јовановић В. 2004. Речник села Каменице код Ниша, *СДЗб* LI, Београд, 313–688.
- Голубовић М. (1995). *Калчине приче*, Просвета, Ниш.

⁴ О фонетској адаптацији турских вокала и консонаната, као и о реализацији турских суфикса у призренском говору в. у: Петровић 2012: 318-350

⁵ „...африкату у призренском говору сведене су на два пара, [да је] истрвена опозиција између гласова *ç* и *ħ* односно *ç̣* и *ḥ*. (...) процес њиховог изједначавања зауставио се на половини пута отврђавања меких и омекшавања тврдих африката, а тимме резултирао умекшаним *ç* и *ç̣* (*ç'*, *ç̣'*)“ (Реметић, 1996: 90).

- Муратагић Туна Х. 1997: Стилогеност оријентализама у језику Стевана Сремца, *Књижевно дело Стевана Сремца – ново читање*, Ниш.
- Петровић С. 1993: Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, *ЗБМСФЛ* 36/2, 71–127.
- Петровић С. 2012: *Турцизми у српском призренском говору*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Реметић С. 1996: Српски призренски говор I (гласови и облици), *СДЗб* 42, 319–614.
- Чемериќић Димитрије, *Збирка речи из Призрена* (рукописна грађа).
- Jusuf S. 1987: *Prizrenski turski govor*. Priština.
- Škaljić A. 1966: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

Tanja Z. Milosavljević

TURKISH LOANWORDS IN THE REGION OF NIS AS COMPARED TO THE SERBIAN SPEECH IN PRIZREN

Turkish loanwords comprise an important part of the lexis of the Serbian dialects. This paper compares the lexemes that came into Serbian from the Turkish language in the fields of *human traits, house and house facilities, clothes, footwear, fabric*. The resources for the speech in the region of Niš were taken from the materials presented by professor Nedeljko Bogdanović in *Turcizmi u savremenom narodnom govoru niškog kraja* (*The Turkish Loanwords in the Contemporary Speech of the Region of Niš*), whereas the study of the Prizren speech was based on the voluminous and reliable study by Snežana Petrović *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru* (*The Turkish Loanwords in the Serbian Speech of the Prizren Region*). This paper aims to discuss the congruence and incongruence (in form, meaning and dialectics) of the lexemes in the two selected idiomatic speeches.

The review of the Turkish loanwords in the Nis and Prizren speech, restricted to the three semantic groups, indicates their predominance in the Prizren speech, as compared to the speech of the Nis region. The Turkish loanwords are not only frequent, but are also considerably related to the source language, i.e., the dialect they were borrowed from (Western Rumelian Turkish dialect).

The comparative study of the materials emphasises that a certain number of the Turkish lexemes are still present in the contemporary Serbian language. They adapted to and incorporated into Serbian in their phonetic and morphological structure, becoming an integral part of everyday vocabulary. A great number of words, together with the realia they designated, disappeared from everyday use, while some of the words may be classified as ethnohistorical loanwords.

Key words: Turkish loanwords, Nis speech, Prizren speech, human traits, house and house facilities, clothes and footwear.